

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ	
Изходящ №	дата 201 г.
Входящ № <u>506</u>	дата <u>18.08.2022</u> г.
София 1113, бул. Шипченски проход № 52, бл. 17 тел.: 02/ 979 29 98 ; факс: 02/ 870 21 91	

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Стоянка Годорова Кендерова

за научната продукция на доцент д-р Стефка Георгиева Първева

във връзка с провеждане на конкурс за заемане на академична длъжност професор по професионално направление 2.2. История и археология, специалност „История на България“ (Аграрна икономика и общество през XVII – XVIII в.) за нуждите на секция „Българите, Османската империя и Европа“ при Института за исторически изследвания към БАН,

съгласно Заповед № 35 от 21 юни 2022 г. на проф. д-р Даниел Вачков, Директор на Института за исторически изследвания

Доц. д-р Стефка Георгиева Първева е единствен кандидат по обявения конкурс. На членовете на Научното жури са предоставени всички необходими документи по конкурса, както и научните трудове на кандидатката.

Доцент Първева завършва специалност история във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ през 1982 г. След двегодишен период, през който е учител по история и зам.-директор в у-ще „Димитър Благоев“ град Свищов, тя започва аспирантура в Института по история към БАН. През 1989 г. защитава докторска теза на тема „Българското население в края на XVII и началото на XVIII в. Демографски и социално-икономически аспекти“ и е назначена за научен сътрудник II степен в същия институт; през 1992 г. става научен сътрудник I степен, а през 2007 г. – старши научен сътрудник (доцент). Понастоящем е доцент в секция „Българите, Османската империя и Европа“ в ИИСТИ.

Познавам доста добре научните изяви на колегата Първева и съм публикувала отзиви за нейни изследвания¹. Интересите и разработките ѝ са съсредоточени в областта на стопанската история на българското село през османския период и социалната структура на селското население. Успоредно с това тя отделя внимание и на някои категории от градското население; анализира организацията на аграрното

¹ ВНР, 3-4/2008, с. 230-234 за двете ѝ студии в „Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество (XV-XVIII век)“ и ВНР, 3-4/2012, с. 210-213 за монографията „Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век“.

пространство в града; показва ежедневието на неговото население по време на войни и включването на българи във военните структури. Интересни са и нейните проучвания върху религиозните институции и взаимоотношенията между конфесионалните групи в османското общество. Хронологическите рамки на изследванията на доц. Първева обхващат предимно XVII и XVIII век.

За настоящия конкурс колегата Първева представя Списък от публикации, излезли в периода след получаването на научното звание доцент (2007). Списъкът включва една монография и още 17 заглавия (някои от тях имат отношение към монографията), една рецензия и една научна редакция и съставителство на сборник. Освен това кандидатката представя Списък на лекции, изнесени в СУ, в Шуменския университет, в чуждестранни университети и на образователни семинари в България. Колегата Първева е научен ръководител на докторант и участва в индивидуални и колективни изследователски проекти – международни и финансирани от българска страна. Впечатляващ е броят на изявите ѝ в научни форуми у нас и в чужбина.

Основният труд, с който тя се явява на настоящия конкурс, е монографичното изследване „Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII – XVIII век. Изследвания и документи“, поради което ще му отделим по-голямо внимание. С него тя разширява кръга на досегашните си научни интереси и изяви, като допринася за създаването на по-пълна картина на селската общност в българските земи през XVII и XVIII век и се представя като водещ наш специалист в тази област. Хронологичният обхват на изследването е обусловен от наличния изворов материал – *кадийските* регистри от Видин, Русе и София, съхранявани в отдел „Ориенталски сбирки“ в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ), най-ранните от които са от 1617-1618 г. Горната граница достига до няколко десетилетия преди *Танзиматските* реформи, когато в Османската империя се осъществяват нови промени в данъчното облагане и в ползването на *мирийските* земи, което засяга стопанската дейност на селяните.

Монографичният труд се състои от две основни части: **Изследване** (с. 11-328) и **Документи** (с. 329-527). Приложени са Терминологичен и Географски речник, Библиография, разделена на Извори, Публикувани извори и Литература, и Резюме на английски език (с. 563-567).

В **Увода** авторката представя основните политически събития в османската държава в продължение на два века: войната със Свещената лига (1593-1606) и ситуацията в Трансилвания, Влашко и Молдова; промените в данъчната система; войни

с Австрия, Русия и Полша; реформи, свързани с поголовния данък и откупната система – *илтизам*; управлението на султан Ахмед III; вътрешни размирици и опити за реформиране на държавата при Абдул Хамид I и Селим III; поредна Руско-турска война и загуба на Крим. Цялата тази обстановка оказва влияние върху живота на населението в империята, включително и върху селската част от него.

В **Първа глава** колегата Първева си поставя задачата да установи основните **„Критерии за определяне на имуществения статус на селяните“** (с. 24-54). Отделено е внимание на законодателните актове (*кануннамета*) на султаните Мехмед II и Сюлейман I, които определят стандартите за богатство и бедност на османските поданици. Успоредно с тях е приведена информация и от други източници: *авариз дефтери* и *фетви* на известни *шейхюлислями*. Доц. Първева достига до важния извод, че османската власт се е стремяла да съобрази своята политика със съществуващата реалност, определяна от имуществената и социалната диференциация на нейните поданици (с. 39). Данъците и наказателните такси са съобразени с категориите извършители на престъпления; с имотното състояние на облаганите и подсъдимите лица; с приходите, които получават от земеделските земи и добитъка; с техния пол и семейно положение; етнорелигиозен статус и положение на свободни или роби. Числовите параметри, които се установяват в документите, са съобразени и с географските, икономическите и времевите условия.

От съществено значение за авторката в контекста на изследвания проблем е да покаже как селяните немюсюлмани разбират идеята за богатство и бедност. За целта тя привежда хрониката на гръцкия свещеник Синадинос (Папасинадинос) от първата половина на XVII век, условно наименована „Хроник на град Серес“. Оказва се, че при формирането на тези идеи важна роля играе християнският морален кодекс, който следва да бъде спазван от хората в тяхното поведение и житейски избори; от значение тук е и ролята на държавата в живота на османските поданици.

Основният изворов материал на изследването – наследствените описи на починали селски жители от Софийска, Русенска и Видинска *каза*, е използван в разработката на **Втора глава „Имуществени и социални профили на основни групи сред селяните със статут на рая“** (с. 55-198). За да представи образа на селския човек, доц. Първева взема правилното решение на първо място да определи критериите, по които за едно лице може да се каже, че принадлежи към съсловието на бедните или към богатите. За целта тя избира да уточни понятието базов селянин, което ще се яви основен показател за последващото деление на селското население на състоятелни

селяни, бедни и безимотни селяни и чифлишки селяни. Тук специално място е отделено на конструкцията „*чифт-хане*“, която включва три взаимно свързани елемента: семеино домакинство, един впряг волове и орна земя, и представлява неделимата аграрна и фискална единица. Авторката подробно разглежда всеки един от елементите. Нейният анализ е с приносен характер и е изключително полезен за всеки изследовател, който работи с данъчни регистри. На първо място обстойно е анализирано домакинството, начело на което стои пълнолетният задомен мъж. Разгледани са неговите външни физически белези (брада, коса, облекло), семейството, домът и покъщнината му, за което са предоставени не само подробни данни от наследствените описи, но и обилен материал, извлечен от записките на пътешествениците.

Вторият важен компонент в тази тройка е работният добитък (чифт волове или биволи), чрез който земеделецът осигурява животинската сила за обработване на земята си. Тук ще отбележа особено ценните за стопанската ни история разработени подробни таблици, които отразяват цените на добитъка (с.79) и на земеделския инвентар (с. 83) в трите изследвани *кази* за периода от 1617–1618 г. до 1762–1799 г., извлечени от наследствените описи и отразени в монетната единица за онова време – *акчето*.

На трето място авторката анализира нивите (орната земя) на селянина – трети основен елемент в „*чифт-хането*“, които спадат към *мирийската* (държавната) земя и които той има право да владее и стопанисва срещу документ (*тапия*), но не може да я дарява, завещава, залага или променя нейното предназначение на земя за зърнопроизводство. На основата на семейния труд тя трябва да даде достатъчно продукция, за да изхрани семейството, да осигури възпроизводство и да посрещне данъчните задължения. Всички условности, свързани със земята и нейното плодородие в зависимост от различния характер на селото, са добре представени в тази част от изследването.

Колегата Първева прави важното уточнение, че наследствените описи всъщност отразяват само имоти и имущество със статут на частна собственост или *мюлк*. Предвид на това, тя представя и модел на предполагаемото наследство на базовия селянин, което включва недвижими имоти (къща, хамбар, зимник и други постройки), покъщнина (съдове, прибори, дюшеци, юргани, възглавници, кърпи и др.), облекло (ризичи, шалове, ентарии, кожуси, гащи и др.), земеделски сечива и евентуално каруца, зърно и добитък. Специално внимание е отделено на данните от софийски *сиджли*, които представят базовия селянин в Софийското поле. Реколтата, която получава, се

оказва достатъчна, за да покрие данъчните му задължения, да изхрани семейството му и осигури засяване през следващата година. Именно оценката на имуществото на базовия селянин се оказва от значение, за да се определи степента на бедност или богатство на представителите на различните имуществени и професионални групи сред селското население на Румелия.

Вторият параграф на тази глава е посветен на **състоятелните селяни**, които са представени чрез редица конкретни примери. Те представляват определен слой селски жители, които умело организират своите стопанства така, че успешно да възпроизвеждат всяка година продукция в излишък. Тя ще се окаже повече от достатъчна за функциониране на стопанството им, за изхранване на семейството и за покриване на паричната рента. Когато реализират този излишък на пазара, те имат възможност да направят нови инвестиции и да натрупат богатство.

Следващите два параграфа представят характеристика на **бедните и безимотни селяни** и на **чифлишките селяни**. Анализът на наследствените описи показва, че чифлишките наемници притежават домакинска посуда, едър и дребен добитък, земеделски инвентар и дори лозя. Направен е изводът, че масата от ратаите са бедни и обезземлени селяни, които обаче биват привлечани за работа в чифлиците. За някои от тях това се оказва основен източник на прехрана, а за други – начин да попълнят бюджета на семействата си.

Освен селянина – производител, съществено място в книгата заемат и други професионални групи, които се занимават с нестандартна селскостопанска дейност. По този начин колегата Първева допълва и доизгражда образа на селския човек, което представлява съществен принос в нейното изследване. На тях е посветена **Трета глава „Имуществени и социални профили на някои професионални групи сред селското население: търговци, кираджии и арабаджии“** (с. 199-318). Това са хората, които играят важна роля в осъществяването на търговския обмен както между града и селото, така и между различните райони на империята. Доста подробно е изграден техният образ, засегнати са различни страни от ежедневието им, показан е начинът на придвижването им и организирането на *кервани*. Важно място заема и състоянието на пътната мрежа, изграждането на *ханове* и *кервансарайи* и техните описания, както и ролята на *вакъфа* в този процес. И тук, както и при останалите части, солидно място заемат впечатленията на пътешествениците. Друг въпрос, който има съществено значение, е сигурността при пътуването, предвид престъпността и насилието по пътищата на Румелия. Ето защо в изследването намира място и политиката на

османската власт за обезпечаване на сигурността по придвижване. Колкото и по-страничен да изглежда, но така представен в изследването, този въпрос сполучливо се вписва в тематиката на Трета глава.

Не мога да приема липсата на заключение, което да обобщава направените към всяка глава от монографичния труд изводи. Независимо от факта, че въпросът за интереса на селянина към книгата остава до ден днешен неразработен (или изключително бегло засегнат), смятам, че той можеше да бъде разгледан като трети параграф към Първа глава, още повече, че примерите касаят главно християнското население, извлечени са от приписки и отразяват християнски добродетели, определящи поведението на човека.

Втората част на монографията представя в пълен превод всички 130 наследствени описа на представители на селското население – покойници, установени в съхраняваните до днес *сиджли* от София, Видин и Русе. Този корпус от документи е с изключителен приносен характер и ще бъде в услуга на многобройните ползватели на *сиджилите*. Специално искам да отбележа търпението, усилията и старанието, проявени от колегата Първева при тяхното разчитане и превод, взирания в недостатъчно ясно изписаните думи, като цяло – дейност, съпроводена с многократни дирения по речници и други справочници на трудно откриваеми и рядко срещани думи и термини.

Втора част се открива с **Предговор**, в който доц. Първева представя наследствените описи (*tereke defterleri*) от гледна точка на дипломатиката, структурата и съдържанието им. Това е първи подобен обстоен анализ на този род извори и определено представлява новост в българската османистика и дипломатика. Ето защо бих предложила на колегата Първева да представи в рамките на една бъдеща статия или студия юридическите и други термини, изрази и понятия, срещани в наследствените описи, което ще бъде от изключителна полза и улеснение за бъдещите изследователи на тези извори. Някои от тези понятия са отразени в Терминологичния речник, но е необходимо да се обърне по-голямо внимание на транскрипцията им. Например, ако терминът е изписан на латиница, втората коренна съгласна при причастията от арабски произход е удвоявана, докато, когато същият термин е даден на кирилица, това не навсякъде е спазено. Ще посоча няколко случая: „джим“ в понятията *мехр-и муаджел* и *мехр-и мюеджел* (*мехр-и мю'еджжел* или *мю'еджджел* – مؤجل; *мехр-и му'аджжел* или *му'аджджел* – معجل), които изхождат от различен корен,

следва да се удвои (в зависимост от начина, по който се възприеме транскрибирането му) (с. 532). Подобен е случаят и с *елхадж/хаджъ* (с. 530), където „ел-, е определителен член, а самата дума е редно да се предаде като *ел-хаджж* (или *ел-хадждж*) и да се подреди на буквата „х“. Терминът *хас* също изисква удвояване на „сад“; личното име, прочетено като Муси, е Муса (в случая е налице „*елиф максура*“/скрит *елиф*, както при името Мустафа). Сгрешен е и терминът *сейид*, предаден като *сеийд* (с. 534). Независимо от мнението на някои българисти, това са чужди термини и е желателно да бъдат представени в съответствие с правилата на оригиналния им език.

В заключение ще отбележа, че книгата е написана на хубави и ясен език; бележките под линия са акуратното и точно цитирани; използвана е богатата библиография. За да предаде една по-реалистична картина, когато отразява позицията на централната власт към разглежданите проблеми, доц. Първева привежда информация от повече и различни по характер източници. На много места в изложението авторката излиза от рамките на строго научния изказ и ни предоставя възможността да проникнем във вътрешния мир на представителите на селското население, да влезем в техния дом и да установим неговата уредба, да констатираме отношенията им с останалите съселяни или с представителите на властта. По този начин тя изразява личното си отношение към съдбата на тези хора и без съмнение, печели симпатиите на читателя.

Приложените към документацията по конкурса копия на отделните студии и статии **разширяват значително тематиката и географския обхват на разглежданите** от кандидатката въпроси, а също така и кръга на използваните **извори**. С анализа на т.нар. „поземлените“ описи за Одринско и селища от Пелопонес, съхранявани в НБКМ и в османските архиви в Истанбул и Анкара, статията „*Османски „поземлени“ регистрации от XVII – първите десетилетия на XVIII век*“ (№ 4 в Списъка на студиите и статиите) изследва все още непроучени теми относно аграрната политика и наред с това представлява принос в османотурската дипломатика. Продължение на изследването на хората, земята и реколтата в селата в Югозападен Релопонес и анализ на аграрната политика в микроикономиката им представлява студията „*Agrarian Surplus and Agrarian Strategies in the Village Micro Economy in South-West Peloponnese*“ (№ 7).

В статията „*Inheritance inventories in the kadi court records*“ (№ 8) авторката посочва и недостатъците на наследствените описи, що се отнася до поземлените имоти

на покойника, спадащи към *мирийската* земя, и посочва възможностите за тяхното преодоляване чрез използването на друг вид документи, а именно регистрите (*дефтерите*), съставени след превземането на Пелопонес през 1715 г.

Седемнадесетото столетие и първите десетилетия на XVIII век се характеризират със засилен процес на обедняване сред селското население. В обстойната студия "*Les paysans et la pauvreté dans le kaza d'Edirne*" (№ 13) е направен опит за определяне параметрите на бедност сред селата и техните жители този път в Одринска околия.

Силно впечатление, предвид избраната тема, правят и двете студии, посветени на създаването и съхраняването на колективна памет за военни конфликти в контекста на войната на Османската империя със Свещената лига (1593-1606). В първата се анализира данъчната регистрация на жителите на Силистра, в която е препредадена информация за бойните действия (№ 5). Вторият материал, свързан с битките на Михай Витязул с османската държава по време на войната, анализира следата, която грамотни българи оставят в приписки по полетата на богослужебните книги и по стените на църкви за войната, и страховете, които обхващат хората по това време (№ 9).

Свързана с война е и базираната на непубликувани османотурски документи статията „*Никопол и Никополско по време на войната на Османската империя със Свещената лига от края на XVII век*“ (№ 1), която отразява както дейността на властта, така и данъчните задължения на никополските християни.

По-различна е темата на студията „*Urban representatives of the Ulema in Bulgarian lands*“ (№ 3), разширен, според мен, вариант на студия, публикувана през 1998 г. в *Мюсюлманската култура по българските земи*, като са включени и непубликувани регистри, съхранявани в Османския архив в Истанбул. В нея е направен обстоен анализ на *улемата* – учените богослови или хората, които отговарят за съдебната система, за образованието и мюсюлманския ритуал в балканския град.

В заключение мога да кажа, че трудовете на доц. Първева се отличават с широк тематичен обхват, голяма задълбоченост в изследването на отделните въпроси, пълна библиографска осведоменост и отлично познаване на различните видове извори: законодателни разпоредби на централната власт, единични документи на местните органи на властта, наследствени описи, пътеписи, хроники, приписки, спомени и други. Тя се съсредоточава върху напълно непроучени или все още недостатъчно разработени въпроси с оглед на по-пълното им представяне и по този начин дава своя принос в османистиката, като цяло, в стопанската история на Балканите през османския период,

както и в османотурската дипломатика. С научната си продукция, лекционните курсове, ръководство на докторант и участие в изследователски проекти колегата Първева се представя като изграден специалист по османска история с акцент върху различните категории и конфесионални групи селско и градско население. Предвид на казаното дотук, приканвам членовете на уважаемото Научно жури да присъдят на доц. Стефка Първева академичната длъжност „професор“ по професионално направление 2.2. История и археология, специалност „История на България“.

Проф. д-р Стоянка Кендерова

София, 18.08.2022 г.